

Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân Tefsirinde Kıraatlere Atf Yöntemi*

Öz: Ebû İshâk es-Sa'lebî el-Keşf ve'l-beyân isimli eseri ile şöhret bulmuş bir müfessirdir. Özellikle kıraat-i aşere ile alakalı ilk eseri telif eden İbn Mihrân en-Nisâbü'rî den ders almış olması, onun kıraat birikimine önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Bu sebeple müstakil bir kıraat eseri olmamasına rağmen müellif, tefsirinde azımsanmayacak ölçüde kıraat ihtilaflarına yer vermiş, çoğu zaman naklettiği kıraatleri tahlil ederek detaylı yorumlarda bulunmuştur. Bu çalışma el-Keşf ve'l-beyân'da Sa'lebî'nin kıraatleri nakletme usulünü konu edinmektedir. Araştırmanın amacı, onun kıraatleri aktarmada nasıl bir usul izlediğini ortaya koymaktır. Makalede doküman inceleme yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda müfessirin eseri kıraatler özelinde incelenerek başta kıraat imam-râvi ve sahabe-tâbiîn olmak üzere bölge-şehir, mushaf, Arap lehçesi veya herhangi bir isim belirtmeden yer verdiği kıraat ihtilaflarını nakletme yöntemi incelenmiş ve bunlarla yer verdiği kıraatlerin tefsire olan etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ulaşılan sonuçlara göre müellifin bu esnada yalnızca mütevatir kıraat imam ve ravileri değil, şâz kıraat imamları olarak bilinen İbn Muhaşsin, Yezîdî, Hasan-ı Başrî ve A'meş gibi isimlerinin yanında sahabe, tâbiîn ve daha sonraki nesilden olan kurrânın okuyuşlarını da naklettiği görülmektedir. Onun şâz kıraatlere yer vermesinin sebebi, özellikle sahabe ve tâbiîn kıraatlerinin âyetlerin izahlarına yaptıkları katkılar veya bunların mütevatir okuyuşlara şekil yönüyle benzerlik göstermesi olarak söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Sa'lebî, el-Keşf ve'l-beyân, Mütevatir Kıraat, Şâz Kıraat.

İhsan
SÜTŞURUP**

The Method of Attribution to Recitations in al-Kashf wa'al-Bayân Tafsir of al-Tha'labî

Abstract: Abû İshâq al-Tha'labî is well-known for his work named al-Kashf wa'l-bayân. Mastering Qur'anic recitation from İbn Mihrân al-Nisâbü'rî (who wrote the first book on ten Qur'anic recitation schools) made a major contribution to al-Tha'labî's knowledge in the field. Therefore, in his book, al-Tha'labî refers to a considerable extent to the disputes in Qur'anic recitation and quite often analyzes the recitations that he narrates -albeit he did not indite a particular book on Qur'anic recitation. The aim of this research is to reveal the methodology used by al-Tha'labî followed in transmitting these recitations. In this research, document analysis method is used al-Tha'labî's work was examined especially in terms of the recitations of the "qira'a imams-narrators", "the companion of the Prophet-the successors of the companions", and the method of conveying the recitation conflicts. He included the recitation conflicts without specifying the region-city, mushaf (other manuscript versions of the Qur'an), Arabic dialect or any name. Based on these data, this paper explores to what extent the recitations he mentioned influenced his tafsir. According to the results, it is seen that the author conveyed not only "qira'a imams (transmitters of the canonical Qur'an recitation) and narrators qualified as mutawatir; but also, the recitations of the Qur'an from the companions, tâbiîn, the next generation, Arabic dialects, and "qira'a imams accepted as shaz (weak); such as İbn Muhaşsin, al-Yazîdî, Hasan al-Başrî and al-A'maşh. As conclusion, it can be argued that the reason why he gives more place to shâdh Quranic recitations is the contributions made by the companions and the tâbiîn to understand the Qur'anic verses and their parallelism to the mutawatir readings in terms of form.

Keywords: Qira'a, al-Tha'labî, al-Kashf wa'l-bayân, Mutawatir Qira'a, Shâdh Qira'a.

* Bu makale İhsan Sütşurup'un İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nde çalışılmış olan "Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân Tefsirinde Kıraatlere Yaklaşımı" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kur'ân-ı Kerim Okuma ve Kıraat Anabilim Dalı. E-posta: ihsan.sutsurup@ikc.edu.tr ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5757-6447>.

Giriş

Tam adı Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nisâbü'rî olan müellifin, doğum tarihi ile alakalı kesin bir bilgi bulunmamakla beraber, kendi tefsirinde belirttiği ders almış olduğu hocalarının yaşadığı zaman diliminden hareketle 360-370/970-980 yılları arasında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir.¹ Küçük yaşta doğduğu yer olan Nişabur'da ilim tahsiline başlayan müellife memleketinden dolayı "en-Nisâbü'rî", ameldeki mezhebinden dolayı "eş-Şâfi'î", itikaddaki mezhebinden dolayı "el-Eş'arî" denilmiştir. Müfessir, Sa'lebî ismiyle meşhur olmuş, fakat bazıları bunun nesebi değil sadece tilki derilerini dövüp işleyenlere mahsus olarak verilen bir tür nisbe olmak suretiyle onun lakabı olduğunu söylemiştir.²

Sa'lebî'nin Horasan'ın en büyük ilim merkezlerinden birisi olan Nişabur'da doğmuş olması ve ilim tahsiline erken yaşlarda başlaması, onun birçok alanda ihtisas sahibi olmasına vesile olmuştur. Bu bağlamda o, başta Arap dili ve edebiyatı olmak üzere tefsir ve kıraat ilimleriyle meşgul olmuş, Arap dilinin inceliklerine vakıf olmasıyla şöhret kazanmış ve döneminin büyük müfessirlerinden kabul edilmiştir. Dindar kişiliği ile bilinen müellif, tasavvufla da yakından ilgilenmiş ve bu durum büyük ölçüde tefsirindeki yorumlarına yansımıştır.³ Ondan bahseden kaynakların neredeyse tamamı onun

¹ Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ* (Beyrut: Müessesetü'l- Meârif, 1999), 2/198; Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Lubab fi tehzi'bi'l-ensâb* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 1/232; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Süyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, thk. Ali Muhammed U'mer, (Mektebetu Vehbe, 1976), 28; Şemseddin Muhammed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 17/436; Ebu'l-Felah İbnü'l- İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnaûd (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986), 5/127; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1993), 60; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/80; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ* (Kahire: Daru'l-Lü'üe, 2017), 1/100.

² Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Mektebetu'l-Meârif, 1990), 11/40; Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kahire: Dâru'l-Kutubî'l-Hadîs, ts.), 1/163; Ebû Sa'd Abdülkerim b Muhammed b Mansur el-Mervezi Sem'ani, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-, Bârûdî (Beyrut: Dâru'l-Cinân, 1988), 1/105; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/100; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirîn* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2008), 1/503.

³ Ebu'l-Hasan Abdulgafir b. İsmail Abdulğâfir Fârisî, *el-Muntehab mine's-Siyâk*, thk. Muhammed Ahmed Abdulazîz (Beyrut: Dâr-u Kütübî'l-İlmiyye, 1989), 91; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 2/198; İbnü'l-Esîr, *el-Lubâb*, 1/238; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/80; Zehebî, *Siyer*, 17/347; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. Şerafettin Yaltkaya - Rifat Bilge (Beyrut: Dâru İhyâit-Türasî'l-Arabî, 1941), 2/1142; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*,

Muharrem ayının 427/1035 yılında vefat ettiğini bildirmektedir.⁴ Bununla beraber tarihçi İbn Hallikân (ö. 681/1282), ulemâdan meşhur kişilerin biyografisine dair kaleme almış olduğu *Vefeyâtü'l-âyan* isimli eserinde müellifin belirtilen tarihten on sene sonra 437/1045 yılında vefat ettiğine işaret etmektedir.⁵

Sa'lebî, başta tefsir olmak üzere farklı alanlarda kendisini yetiştirmiş, *el-Keşf ve'l-beyân*, *Arâisü'l-Mecâlis*, *Katlâ el-Kur'ân*, *et-Tefsîru's-sağîr*, *Dîvânü's-Sa'lebî*, *Rabîu'l-müzekkirîn* ve *el-Kâmil fî ulûmi'l-Kur'ân* olmak üzere çok sayıda eser kaleme almıştır. O, Arap dilinin inceliklerine ileri düzeyde vakıf olmasının da etkisiyle yaşamış olduğu dönemde diğer müfessirler arasında temayüz etmiş ve bazı ulemâ tarafından telif etmiş olduğu *el-Keşf ve'l-Beyân* tefsirinin diğer tefsirlerden üstün olduğu kabul edilmiştir.⁶ Bununla beraber tarihçi Abdulgâfir b. İsmail el-Fârisî (ö. 529/1134), Sa'lebî'nin sika bir zât olup güvenilir kişilerden sahih rivayetlerde bulunmak suretiyle tefsirini kaleme aldığını, özellikle kıraat ve îrâb tahlillerini izah edip birtakım derin mânalara işarette bulunarak âyetleri yorumladığını ifade etmiştir.⁷

1. Sa'lebî'nin Kıraatlere Atıf Usulü

Sa'lebî, hicrî V. asırda Nişabur'da ilmi tedrisatının çok kuvvetli olduğu bir dönemde dünyaya gelmiş ve kıraat ilminde ilk kez onlu tasnifi yapan İbn Mihrân en-Nisâbûrî (ö. 406/1015) ve yine zamanının yetkin isimlerinden olan Ebûbekir et-Tirâzî (ö. 422/1030) gibi önde gelen kıraat âlimlerinden dersler almıştır. Kıraat ilmine vukufiyeti sebebiyle kaynaklar ondan "mukrî"⁸ olarak bahsetmiştir. İyi bir Arap dilcisi olması ve insanların kendisinden bir tefsir kaleme almalarını istemesi sebebiyle o ilmî birikimini yansıttığı bir eser telif

1/163.

⁴ Fârisî, *el-Muntehab*, 91; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 2/198; İbnü'l-Esir, *el-Lubâb*, 1/238; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-âyan*, 1/80; Zehebî, *Siyer*, 17/347; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1142; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/163; Ahmed b. Muhammed Ednevî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, thk. Süleymân b. Sâlih el-Hazî (Medine: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1997), 106.

⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-âyan*, 1/80.

⁶ Fârisî, *el-Muntehab*, 91; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 2/198; İbnü'l-Esir, *el-Lubab*, 1/238; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-âyan*, 1/80; Zehebî, *Siyer*, 17/347; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1142; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/163.

⁷ Fârisî, *el-Muntehab*, 91.

⁸ Mukrî kavramı, kıraatleri sağlam ve kesintisiz bir isnadla almış, müşâfehe yoluyla ehil bir üstattan rivayet eden kıraat âlimini ifade etmektedir. Bu tabir ilk olarak Hz. Peygamber tarafından Birinci Akabe Biatı'nın ardından Evs ve Hazrec kabilelerine Kur'an öğretmek üzere görevlendirilen Mus'ab b. Umeyr için kullanılmıştır. Bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/299.

etmiştir.⁹ Bunun neticesinde tefsirinde azımsanmayacak ölçüde kıraat ihtilaflarına yer vermiş ve çoğu zaman bunları incelemek suretiyle birçok yönden tespit etme yoluna gitmiştir.

Sa'lebî'nin tefsiri incelendiğinde, müellifin "kırâat-i seb'a", "kırâat-i 'aşere" ya da "kırâat-i erbe'ate 'aşere" şeklinde hiçbir ifade kullanmadığı; hatta bu yönde bir imada dahi bulunmadığı görülmektedir. Bilindiği üzere kıraat birikiminde bir dönüm noktası olarak görülen İbn Mücâhid'in (ö. 324/936) *Kitâbü's-seb'a* isimli eseri ile "yedi kıraat" ifadesi literatürde yerini almış, Sa'lebî'nin kendisinden de ders almış olduğu İbn Mihrân en-Nîsâbü'rî (ö. 381/992), *el-Ğâye fi'l-kırâati'l-'aşr* adlı eseri kaleme almış ve "aşere" tasnifi ilk kez ortaya konulmuştur. Fakat müellif, tefsirini her ne kadar İbn Mücâhid ve İbn Mihrân'ın telif etmiş oldukları eserlerinden sonra kaleme almış olsa da tasnif edilen kıraatlerin yaygınlık kazanması henüz bu dönemde gerçekleşmemiş ve netice olarak Sa'lebî, tefsirinde "seb'a" ya da "aşere" gibi herhangi bir ifade kullanma ihtiyacı hissetmemiştir.

Sa'lebî, bazı müfessirlerin aksine kaleme almış olduğu tefsirinde âyetleri yorumlarken sadece sahih kıraatlerle¹⁰ yetinmemiş, şâz olanlara da azımsanmayacak ölçüde yer vermiştir.¹¹ Bununla beraber kıraat literatüründe şâz kıraat imamları olarak şöhret bulmuş İbn Muhaysin, el-Yezîdî, Hasan-ı Basrî ve A'meş gibi isimlerin yanında sahabe, tâbiîn ve daha sonraki nesilden olan kurrânın okuyuşlarını nakledip eserinde yer vermiştir. O, kıraat ihtilafı bulunan âyetleri, mütevâtir/şâz kıraat imam ve râvilerine, çeşitli bölge ve şehirlere, Kur'an'ın ilk muhatapları olan sahabe ve tâbiîn nesline bazen de onların ellerinde yazılı olan mushaflara atfetmek sûretiyle nakletmiş, nadiren de olsa hiçbir isim belirtmeden kıraatleri aktarmıştır. Müellif, kendisinden önceki Taberî (ö. 310/923) ve Zeccâc (ö. 311/923) gibi bazı müfessirlerin

⁹ Fârisî, *el-Muntehab*, 91; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 2/198; İbnü'l-Esîr, *el-Lubab*, 1/238; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/80; Zehebî, *Siyer*, 17/347; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2/1142; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/163.

¹⁰ Sahih kıraatte bulunması gereken şartlar şunlardır: 1. Sahih bir senetle Hz. Peygamber'e ulaşması. 2. İlgili kıraatin bir vecihle de olsa Arap dili gramerine uygunluk göstermesi. 3. Hz. Osman zamanında istisnah edilen mushaflardan birine muvafık olması. Bk. İbnü'l-Cezerî, *Tayyibeti'n-Neşr fi'l-kırâ'ati'l-'aşr* (Mısır, ts.), 3; Celâleddin es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'an*, thk. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim (Mısır: el-Hey'etü'l Mısriyye, 1974), 2/491.

¹¹ Şâz kıraat, sahih kıraat şartlarından en az birini taşımayıp on kıraate dört imamın şâz olarak rivâyet ettikleri okuyuşları eklemek sûretiyle meydana gelen kıraatlerdir. Bu tür kıraatlere "on dört kıraat/kırâat-i erba'a aşer" adı verilmektedir. Hasan-ı Basrî, İbn Muhaysin, A'meş ve Yahyâ el-Yezîdî şâz olarak kabul edilen on dört kıraat imamıdır. Bu tür kıraatlerin yazımı mushafın hattına uygun olsa bile kabul edilmeyip Kur'an kıraatinden sayılmazlar. Bk. İbnü'l-Cezerî, *Tayyibe*, 3; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/213.

aksine kıraatleri naklederken kurrâ arasında herhangi bir ayırım gözetmemiş ve rivayet birikimine tarafsız yaklaşmıştır.¹²

Sa'lebî, özellikle kıraat ile alakalı nakil yapacağı kurrânın adını zikrederken "فِي حَرْفٍ..." gibi ifadeleri kullanmış, akabinde bahsi geçen kurrânın ilgili kelimeyi nasıl okudukları ile alakalı bilgi vermiştir.¹³ Müellifin izlediği usulün tespit edilmesi açısından bu başlık altında kıraat imam ve râvilerine, sahabe ve tâbiîn kıraatlerine, bölge ve şehirlere, mushafırlara, Arap lehçelerine ve bazen de kime ait olduğunu zikretmeden kıraatlere nasıl atıfta bulunduğuna hususlarına yer verilecektir.

1.1. Kıraat İmam ve Râvilerine Atıfta Bulunması

Sa'lebî, tefsirinde kıraatleri naklederken tekdüze bir usul takip etmemiş, birçok atıf örneği göstermiştir. Çoğu zaman bir kıraatle alakalı imamı, bazen imamla beraber râviyi, nadiren de olsa sadece râvileri zikretmek sûretiyle kıraat ihtilaflarını nakletmiştir. Bu esnada herhangi bir ayırım yapmayıp belirli bir sıra gözetmemiş, o dönemde kendisine ulaşmış olan kurrâdan meşhur isimlerin okuyuşlarını aktarmıştır. Bu başlık altında müellifin sahih ya da şâz fark etmeksizin "kıraat imamı"¹⁴ şeklinde literatüre geçmiş olan isimleri

¹² İlk dönem müfessirlerden olan Taberî ve Zeccâc Mütevâtîr kıraat imamlarından kabul edilen İbn Âmir'in kıraatine eserlerinde pek yer vermemişlerdir. Bu bağlamda Taberî tefsirinde İbn Âmir'i üç yerde zikrederken, Zeccâc ise hiçbir şekilde yer vermemiştir. Detaylı bilgi için bk. Necattin Hanay, *Kur'ân Tefsirinde Kıraat Farklılıklarının Rolü: Zeccâc Ve Taberî Örneği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 86-87.

¹³ İlgili bazı örnekler için bk. Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Hâlid b Ali el-Ğâmidî v. dğr. (Cidde: Daru't-Tefsir, 2015), 3/97, 105, 107, 114, 443, 461, 468, 502, 512; 4/15, 19, 86, 101, 249, 253; 5/37, 89, 94, 128, 152, 301, 323, 560; 6/165, 175, 211, 266; 7/476; 8/173; 9/509; 11/127; 12/116, 120, 151, 156, 228, 231; 17/ 252, 290, 305; 20/354; 21/90, 304; 22/431; 23/376, 410, 423; 25/210; 27/285, 417; 28/249; 29/329.

¹⁴ 1. Nâfi' b. Abdurrahman el-Leysî (ö. 169/785), Râvileri: Kâlûn ve Verş; 2. Ebû Ma'bed Abdullah b. Kesîr (ö. 120/738), Râvileri: Bezzî ve Kunbûl; 3. Ebû Amr b. Alâ el-Basrî (ö. 154/771), Râvileri: Dûri ve Sûsî; 4. Abdullah b. Âmir el-Yahsubî (ö. 118/736), Râvileri: Hişâm b. Ammâr ve Ebû Amr İbn Zekvân; 5. Âsim b. Behdele (ö. 127/ 745), Râvileri: Ebû Bekir Şu'be b. Ayyâş ve Hafs b. Süleyman; 6. Hamza b. Habîb (ö. 156/773), Râvileri: Hallâd b. Hâlid ve Halef b. Hişâm; 7. Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805), Râvileri: Ebû'l-Hâris ve Dûri; 8. Ebû Ca'fer Yezîd b. Ka'kâ' el-Kârî (ö. 130/748), Râvileri: İbn Cemmâz ve İbn Verdân; 9. Ya'kûb el-Hadramî (ö. 205/821), Râvileri: Ravh ve Ruveys; 10. Halef b. Hişâm el-Bezzâr (ö. 229/844), Râvileri: İdris b. Abdülkerîm ve İshak b. İbrahim el-Verrâk. Bu on imamdan başka dört imamın ilâvesiyle oluşturulan on dörtlü sistem içinde yer alan imamlar ise şunlardır: Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), İbn Muhaysın (ö. 123/741),

zikretme yöntemiyle ilgili örnekler verilecektir.

Sa'lebî, el-Bakara Sûresi'nde "فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ" âyetindeki¹⁵ "فَمَنْ اضْطُرَّ" kelimesinin kıraatinde kurrâ arasında ihtilaf vuku bulunduğunu söylemiştir. Buna göre mütevâtir kıraat imamlarından Ebû Amr, Âsım, Hamza ve Ya'kûb bu ve "أَنْ اِقْتُلُوا-أَوْ اِخْرُجُوا)"¹⁶ gibi yerlerde "ن" harfinin kesresi ile "فَمَنْ اضْطُرَّ" şeklinde okumuşlardır. O, ilgili ifadenin bu şekilde okunmasına sebep olarak Arap dilinde "Sonu cezimli olan kelimeler harekeleneceği zaman kesre ile harekelenir." kaidelerini göstermiştir.¹⁷

Yukarıda zikredilen bu dört kıraat imamı dışındaki diğer kurrâ "ن" harfinin zammesi ile "فَمَنْ اضْطُرَّ" şeklinde okumuşlardır. Bunun sebebi ise vasl nedeniyle kendisine bitişen fiilin ilk harfinin sâkin olduğu durumda, zamme hareketinin kendisinden hemen önce gelen "ن" harfine naklolmasıdır.¹⁸ İbn Muhaysın "اضْطُرَّ" kelimesindeki "ض" harfini kendisinden hemen sonra gelen "ط" harfine idgam etmiş ve halis "ط" olarak "فَمَنْ اِطُرَّ" şeklinde okumuştur. Son olarak Ebû Ca'fer ise mezkûr kelimenin aslından mülhem bir şekilde (اضْطُرَّ) idgam olunan "ر" harfinin kesresini kendisinden hemen önce gelen "ط" harfine vermek sûretiyle, "فَمَنْ اضْطُرَّ" şeklinde okumuştur.¹⁹

Konuyla alakalı diğer örnek el-Enbiyâ Sûresi'nde "وَعَلَّمْنَاهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَكُمْ" âyetindeki²⁰ "لِتُخَصِّنَكُمْ" kelimesinin okunuşunda kurrâ arasında meydana gelen kıraat ihtilafıdır. Buna göre müellif Şeybe, Âsım'ın râvîsi Ebû Bekr Şu'be ve Ya'kûb'un râvîsi Ruveys'in aynı âyet içerisinde yer alan "وَعَلَّمْنَاهُ" fiilindeki mütekellim çoğul zamir ile uyumlu olarak gelmesini delil göstererek ilgili kelimeyi "ن" ile "لِتُخَصِّنَكُمْ" şeklinde

A'meş (ö. 148/765), Yahya b. Mübarek el-Yezîdî (ö. 202/817). Bk. Abdülhamit Birişık, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022).

¹⁵ el-Bakara 2/173. "Ama biri zorda kalırsa, haksızlığa sapmadıkça, sınırı aşmadıkça kendisine günah yoktur." Bk. *Kur'an Yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir*.

¹⁶ en-Nisâ 4/66.

¹⁷ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 4/310.

¹⁸ Ebû Bekr b. Ahmed b. Mûsâ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a fi'l-Kırâat*, thk. Şevki Dayf (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1972), 174-175; Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed İbn Hâleveyh, *el-Hüccce fi'l-kırâ'âti's-seb'* (Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1979), 92.

¹⁹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 4/310.

²⁰ "Ona sizin için zırh yapmayı öğrettik ki savaş darbelerinden sizi korusun. Artık şükredecek misiniz?" el-Enbiyâ 21/80.

okuduklarını belirtmiştir. Aynı yeri Ebû Ca'fer, İbn-i Âmir, Hafs ve Ravh "صنعة" kelimesi sebebiyle fiili müennes olarak "ت" harfi ile "لِتُحْصِنَكُمْ", diğer kurrâ ise "كُتُبِ" kelimesi sebebiyle "ي/أ" harfi ile müzekker olarak "لِيُحْصِنَكُمْ" şeklinde okumuşlardır.²¹

Bilindiği üzere günümüz kıraat-i aşere tedrisatında her kıraat imamının belirlenmiş olan bir sırası vardır.²² İlgili başlık altında temas edilen misallerden anlaşılacağı üzere Sa'lebî, yukarıda verilen tasnifatla kıraat literatürüne yerleşmiş olan kurrâ sırasını gözetmemiştir.²³ Konuyu daha da detaylandırarak olursak ilk incelenen el-Bakara 2/173 "فَمَنْ اضْطُرَّ" âyetinde müellif, şâz kıraat imamı olan İbn Muhaysin'i aşere imamlarından olan Ebû Ca'fer'den önce zikretmiştir. Yine buna benzer olarak el-Enbiyâ Süresi'ndeki "لِتُحْصِنَكُمْ" kelimesindeki kıraat vecihlerini naklederken imam sıralamasında sekizinci olan Ebû Ca'fer'e dördüncü sırada olan İbn Âmir'den önce yer vermiştir. Bu tür bir usul takip etmesini daha önce bahsedildiği üzere kıraatler arasında mütevâtir-şâz ayrımı yapmaması ve kendisine ulaşan bütün rivayetleri herhangi bir tasnife tabi tutmadan kendisine ulaştığı şekilde nakletmesi olarak temellendirebiliriz. Esasen müellifin bu şekilde yapmasının temel nedeni İslâm dünyasında kıraat tedrisatında yerleşen mezkûr sıranın, onun yaşadığı dönemde henüz yaygınlık kazanmamasıdır. Netice olarak Sa'lebî, kıraatleri naklederken sadece kıraat imamlarının okuyuşlarına temas etmekle yetinmemiş, onların ravileri olan Ebû Bekr Şu'be, Hafs, Ruveys ve Ravh gibi râvîlerin isimlerine de sıkça atıfta bulunmuştur.

1.2. Sahabe ve Tâbiîn Kıraatlerine Atıfta Bulunması

Hz. Muhammed'in ashabının yapmış olduğu nakiller, onların Kur'ân-ı Kerim'in nüzûlüne şahit olmaları, âyetlerin sebab-i nüzûllerini bilmeleri, hatta kimi zaman âyetlerin onlar hakkında inmesi gibi durumlardan dolayı, Kur'ân ve sünnetten sonra en önemli kaynak olarak kabul edilmektedir. Onlar Kur'ân'ın okunuşunu ve âyetlerin anlamlarını bizzat Hz. Peygamber'den öğrenmiş, dolayısıyla Hz. Peygamber'den sonra zikredilen konular hakkında kendilerinden sonraki nesillere ışık tutmuşlardır. Tâbiîn de Resulullah'a en

²¹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 18/73-174.

²² Kıraat tedrisatında ilerleyen zamanlarda yaygınlık kazanan sıralama şu şekildedir: 1. Nâfi', 2. İbni Kesîr, 3. Ebû Amr, 4. İbni Âmir, 5. Âsım, 6. Hamza, 7. Kisâî, 8. Ebû Ca'fer, 9. Ya'kûb, 10. Halefû'l-Aşir.

²³ Sa'lebî'den daha sonra kaleme alınan kitaplarda kıraat ihtilafları zikredilirken genel olarak belirlenmiş olan sıraya göre nakledilmektedir. Bu sıra ilgili başlık altında "kıraat imamı" kavramının dipnotunda verildiği şekildedir.

yakın nesil olan sahabeden Kur'ân'ı öğrenmiş, bu noktada neredeyse onlar kadar rivayetlerde bulunmuş ve sahabe ile kendilerinden sonra gelenler arasında köprü vazifesi görmüşlerdir. Bu sebeptendir ki Sa'lebî, âyetlerin mânası, okunuşları, kıraat ihtilafları, ahkamı gibi birçok hususu naklederken sahabe ve tâbiîn kavline oldukça önem vermiş ve yeri geldiğinde onların tespitlerine detaylıca yer vermiştir.

Müellif, tespit edebildiğimiz kadarıyla ilgili başlık çerçevesinde bazı kıraatleri naklederken çoğunluğu sahabe ve tâbiînden olan Muâz b. Cebel (ö. 17/638), Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652), Übey b. Ka'b (ö. 33/654), Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/661), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), Âişe bint-i Ebî Bekr (ö. 58/677), Ebû Hüreyre (ö. 58/677), Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687), Ebû Vâkıd (ö. 68/687), Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692), Yahyâ b. Ya'mer (ö. 89/708), Ebû'l-Âliye (ö. 90/709), İbrâhîm en-Nehaî (ö. 96/714), Yahyâ b. Vessâb (ö. 103/721), İkrime (ö. 105/723), Talha b. Musarrif (ö. 112/730), Katâde (ö. 117/735), Zührî (ö. 124/742), Humejd b. Kays el-A'rec (ö. 130/747), Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749), Mâlik b. Dînâr (ö. 131/748), Amr b. Ubeyd (ö. 144/761), İsâ b. Ömer (ö. 149/766), Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Ebû Hayve (ö. 203/818), Ebû Ubeyd (ö. 224/838), İbn Ebî Able (ö. ?), Ebû's-Semmâl (ö. ?), Ubeyd b. Umeyr (ö. ?), Eşheb el-Ukaylî (ö. ?), Şibl b. Abbâd el-Mekkî (ö. ?), Rıdvân b. Abdî'l-Ma'bûd (ö. ?) ve Cenâh b. Hubeyş (ö. ?) gibi zatların kıraatlerine yer yer atıflarda bulunmuştur.²⁴ O, bu nakiller esnasında kimi zaman âyetlerin anlamlarına kimi zaman da rivayet edilen kıraatlerin kim tarafından okunduğuna temas etmiştir.

Müellif, el-Bakara 2/282'deki "وَلَا يُضَارُّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ" (Kâtip de şahit de zarar görmesin).²⁵ âyetini naklederken "وَلَا يُضَارُّ" ifadesini kıraat imamlarından Ebû Ca'fer'in muhaffef olarak "وَلَا يُضَارُّ", Hasan-ı Basrî'nin "ر" harfini şeddeli ve meksur olarak "وَلَا يُضَارُّ" okuduklarını zikretmiştir. Müfessir, alacaklı ve borçlu arasında anlaşmazlık olma ihtimalinden dolayı mutlaka bir kâtip ve şahide başvurmaları, çağdırdıkları kimselerin meşgul olması halinde bir başkasından bu işi talep etmeleri gerektiğini söylemiştir. Bu yorumunu özellikle Ömer b. Hattâb'ın "ر" harfinin ayrı ayrı okunduğu "وَلَا يُضَارُّ" kıraatine atfederek yaptığını dile getirmiştir. Başta Ömer b. Hattâb olmak üzere Übey b. Ka'b, Abdullah b. Mes'ûd ve Mücâhid yukarıdaki cümleyi fâili zikretmeden meçhul formda okumuş ve muayyen bir kimse olmaksızın alacaklı ve borçlu arasında

²⁴ İlgili yerler için bk. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 3/46, 164, 422, 424, 513; 4, 19, 67, 106, 121, 267, 324, 346; 8/11, 57, 174, 423; 13/61, 157, 411; 12/228, 292, 323, 327, 580; 18/95, 152, 290, 423, 546; 23/47, 155, 248, 404, 818; 27/8, 66, 98, 130, 272, 328, 416, 468; 28/108, 268, 302, 361, 379.

²⁵ el-Bakara 2/282.

adil ve dürüst bir kâtip veya şahide başvurmaları gerektiğini savunmuşlardır.²⁶

Sa'lebî, yine ilgili başlık çerçevesinde el-Bakara Sûresi'nde "لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُوا" (Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir.) âyetindeki²⁷ kıraat ihtilafını zikrederken kurrâdan Hamza ve Hafs'ın "ر" harfinin nasbı ile "الْبِرُّ", diğer kurrânın ise mezkûr harfin ref' ile "الْبِرُّ" şeklinde okuduklarını nakletmiştir. Müellif, ref' okuyanların "الْبِرُّ" kelimesini öncesinde gelen "لَيْسَ" edatının ismi, âyetin devamında gelen "أَنْ تُولُوا" ifadesini de onun haberi olacak şekilde âyeti "لَيْسَ الْبِرُّ تَوَلَّيْتُمْ وَجُوهَكُمْ" takdirinde okuduklarını zikretmiştir. Bununla beraber o, nasb okuyanların "أَنْ تُولُوا" ibaresini "لَيْسَ" edatının ismi olarak ref' mevziinde kılıp "لَيْسَ تَوَلَّيْتُمْ وَجُوهَكُمْ الْبِرُّ كَلَّةً" takdirinde okuduklarını aktarmış ve kurrânın bu şekilde okuma hüccetlerini nakletmiştir. Müfessir son olarak sahabeden Abdullah b. Mes'ûd ve Übey b. Ka'b'ın "ليس البرُّ بأن تُولُوا" şeklinde kıraat ettiklerini aktarmıştır.²⁸

1.3. Bölge veya Şehirlere Atıfta Bulunması

Kıraatlerin tedvin edilmeye başladığı hicrî II. asrın sonundan IV. asrın sonuna kadarki dönemde toplum tarafından kabul edilip okunan kıraatler başta Hicaz olmak üzere Basra, Kûfe ve Şâm gibi belirli coğrafi bölgelerde okunmaktaydı. Bunlar genel hatlarıyla Mekke ve Medine kurrâsından oluşan Hicaz'da: Nâfî b. Abdurrahman (ö. 169/785), Abdullah b. Kesîr (120/738), İbn Muhaysîn (ö. 123/741), Şeybe b. Nisâh (ö. 130/747-48) ve Ebû Ca'fer Yezîd b. el-Ka'ka' (ö. 130/747-48); Kûfe ve Basra kurrâsından oluşan Irak'ta: Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Âsım b. Behdele (ö. 127/745), Ebû Amr b. el-Alâ (ö. 154/771) Hamza b. Habîb (ö. 156/773), Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805), Yezîdî (ö. 202/812) ve Ya'kûb el-Hadramî (ö. 205/821); Şâm'da: Abdullah b. Âmir (ö. 118/736) kıraatleri olarak şekillenmiştir.²⁹ Şuna da değinmek gerekir ki manzum içerikli bazı kıraat kitaplarında aynı bölgedeki kıraat imamlarının okuyuşları nakledilirken ihtisar maksadıyla kurrâ tek bir rumuz ile belirtilmiştir.³⁰

Müellif, kıraatleriyle şöhret kazanmış olan kurrânın buldukları yerlere atfen

²⁶ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 7/524-525.

²⁷ el-Bakara 2/177.

²⁸ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 4/323-324.

²⁹ Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ ulûmi teteallaku bi'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Tayyar Altıkulaç (Beyrut: Dâru Sâdir, 1975), 225.

³⁰ İbnü'l-Kabâkî Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Halîl b. Ebû Bekir el-Halebî, *İzahü'r-rumuz ve miftahü'l-künûz*, thk. Ahmed Halit Şükri (Dâru Ammar, ts.), 80.

Ehl-i Mekke,³¹ Ehl-i Medine,³² Ehl-i Basra,³³ Ehl-i Kûfe,³⁴ Ehl-i Şâm,³⁵; bazen Mekke ve Medine kurrâsını kastederek Ehl-i Hicaz³⁶ bazen de Kûfe ve Basra kurrâsı için Ehl-i Irak³⁷ tabirlerini kullanmıştır. Sa'lebî'nin bu şekilde şehir veya bölge isimlerini zikrederek yapmış olduğu kıraat nakilleri iki örnek üzerinden detaylandırılacaktır.

İlgili başlık altında inceleyeceğimiz ilk örnek el-Mâide Sûresi'nde “بِمَا عَقَّدْتُمُ” (Ama bile bile yaptığınız yeminlerle sizi sorumlu tutar.)³⁸ âyetindeki “عَقَّدْتُمُ” fiilinde tahakkuk eden kıraat ihtilafıdır. Buna göre Ehl-i Hicâz ve Basra teşdid ile “عَقَّدْتُمُ”, Ehl-i Kûfe tahfif ile “عَقَّدْتُمُ” şeklinde okumuşlardır.³⁹ Müfessir,

³¹ Tefsirde geçtiği bazı yerler için bk. el-Bakara 2/48; 182; Âl-i İmrân 3/66, 187; el-Mâide 5/53; Yûsuf 12/10; el-Hicr 15/54; el-İsrâ 17/93; el-Kehf 18/95; Meryem 19/73; el-Enbiyâ 21/30.

³² Tefsirde geçtiği bazı yerler için bk. el-Mâide 5/2; el-Hicr 15/54, el-Hac 22/23, 39; el-Kasas 28/57; es-Sebe 34/14; Yâsîn 36/1; Sâd 38/46; ez-Zümer 39/64; el-Mü'min 40/20, 26; el-Fussilet 41/47; ez-Zuhuruf 43/71; el-Ahkaf 46/12; Nûn 68/51; el-Fecr 89/4.

³³ Tefsirde geçtiği bazı yerler için bk. el-Enfâl 8/42, 67; el-Hûd 11/25; Yûsuf 12/24; en-Nahl 16/2; Tâhâ 20/133; el-Hac 22/39; el-Mü'minûn 23/85-87-89; en-Neml 27/59; el-Ankebût 29/42; es-Sebe 34/3; Sâd 38/58; el-Mü'min 40/26; es-Saff 61/14.

³⁴ Tefsirde geçtiği bazı yerler için bk. el-Bakara 2/10; el-En'âm 6/95, 119; el-A'râf 7/150; İbrahim 14/19; en-Nahl 16/37; el-İsrâ 17/90; el-Mü'minûn 23/110.

³⁵ Tefsirde geçtiği bazı yerler için bk. el-Bakara 2/6, 132, 184; el-Mâide 5/2, 89; el-Enfâl 8/18; et-Tevbe 9/107; el-Hicr 15/40; en-Nahl 16/80; el-İsrâ 17/93; el-Ahkaf 46/20; el-Fetih 48/29; et-Tür 52/37; en-Necm 53/11; er-Rahmân 55/78; es-Saff 61/14; el-Meâric 70/1.

³⁶ Tefsirde geçtiği bazı yerler için bk. geçtiği yerler için bk. el-Bakara 2/67; 85; 196, 275; en-Nisâ 4/40; el-Mâide 5/89; el-En'âm 6/57, 105; el-A'râf 7/127; el-Enfâl 8/18; el-Hûd 11/81; Yûsuf 12/12; el-Kehf 18/36; el-Mü'minûn 23/20; el-Müzzemmil 73/9; en-Nâziât 79/18; el-Abese 80/6; eş-Şems 91/15.

³⁷ Tefsirde geçtiği bazı yerler için bk. el-Bakara 2/196; Âl-i İmrân 3/160; el-En'âm 6/105; el-İsrâ 17/92; el-Ankebût 29/56; Sâd 38/63; el-Mü'min 40/26.

³⁸ “لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ قِي آيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْآيْمَانَ ۖ فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشْرَةِ مَسْكِينٍ مِنْ أَوْسَطِ مَا تَطْعَمُونَ أَوْ كِسْفَتُهُمْ أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ ۚ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ ۚ ذَلِكَ كَفَّارَةُ آيْمَانِكُمْ إِذَا حَلَفْتُمْ ۚ وَاحْذَرُوا اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ ۚ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ” (Allah sizi kasıtsız olarak yaptığınız yeminlerden ötürü sorumlu tutmaz, fakat bilerek ettiğiniz yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Bunun da kefâreti, ailenize yedirdiğinizin ortalama seviyesinden on fakire yedirmek yahut onları giydirmek ya da bir köle âzat etmektir. Buna imkânı olmayan ise üç gün oruç tutmalıdır. Yemin ettiğinizde (bozarsanız) yeminlerinizin kefâreti işte budur. Yeminlerinize bağlı kalın. Allah âyetlerini sizin için bu şekilde açıklıyor ki şükredesiniz.) el-Mâide 5/89.

³⁹ Sa'lebî, “عَقَّدْتُمُ” kelimesinde kıraat ihtilafını zikrederken her ne kadar Hicâz ve Basra kurrâsının bu şekilde şeddeli okuduğu zikretmiş olsa da Kûfe ehlinde olan Âsım'ın râvisi Hafs da mezkûr kurrâyâ muvafakat etmiştir. Dolayısıyla tahfifli olarak okuyan Ehl-i Kûfe içerisinde Âsım'ın diğer

Ebû Ubeyd'in teşdid ile olan kıraatte tefe'ul babının bir özelliği olarak bir şeyi defalarca yapma kastının olduğunu; âyetin bu şekilde okunduğunda bir kez edilen yeminin ancak defalarca bozulduğu takdirde keffaret gerekeceğini, bu durumun da genel icmânın hilafına olduğunu söylediğini nakletmiştir. Sa'lebî, esasen kurrânın çoğunluğunun tefe'ul babından olan kıraatinin mânâyı tekit etmek için olduğunu, dolayısıyla kurrânın kastının çokluk olmadığını dile getirmiştir.⁴⁰

Sa'lebî, Şâm kurrasının "عَقَدْتُمْ" kelimesini müfâ'ale babından "عَاقَدْتُمْ" şeklinde tek bir yemin mânasında okuduğunu ve Arapların "عَاقَاكَ/Allah sana afiyet versin" sözünde olduğu gibi bu türden kullanımlarının olduğunu ifade etmiştir. Son olarak şâz kıraat imamlarından olan A'meş, mezkûr âyeti "بِمَا عَقَدْتَ الْإِيمَانَ" şeklinde okuyarak âyetteki fiili "الْإِيمَانَ" kelimesine hamletmiş ve Bakara 2/225'deki "وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبْتُمْ فَلَوْ بَدَّكُمْ" (Fakat kalplerinizin yöneldiği yeminden sorumlu tutar.) âyetinde olduğu gibi niyet edilerek kasten yapılan yemin mânasını murat etmiştir.⁴¹

Konu ile alakalı ikinci ve son örnek el-Enfâl Sûresi'nde "ذَلِكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ مُوهِنٌ كَيْدِ" (İşte size lutfu! Allah inkâr edenlerin tuzaklarını hep bozmaktadır.)⁴² âyetindeki "مُوهِنٌ" kelimesinde gerçekleşen kıraat ihtilafıdır. Sa'lebî'nin belirttiğine göre Hicâz, Şâm ve Basra kurrâsı mezkûr fiili tefe'ul babından "مُوهِنٌ", sonrasında gelen "كَيْدِ" kelimesini nasb olarak "كَيْدِ"; Kûfe ehli aynı fiili tahfif ve tenvin ile "مُوهِنٌ" sonrasındaki kelimeyi diğer kurrâ gibi nasb üzerine "كَيْدِ" şeklinde okumuştur. Ebû Ubeyd ve Ebû Hâtim Kûfe kurrasının kıraatini tercih etmiştir. Hasan-ı Basrî, Ebû Recâ el-Utâridî (ö. 105/723-24 [?]), İbn Muhaysın, A'meş ve Hafis tahfif ve izafet ile "مُوهِنٌ كَيْدِ" şeklinde okumuşlardır. Sa'lebî, kurrânın çoğunluğunun "مُوهِنٌ كَيْدِ" kıraatinin "Allah kâfirlerin tuzağını zayıflatacaktır." şeklinde gelecek zaman mânasında olduğunu, Kûfe ehlinin ise lisanda hafiflik murat etmeleri sebebiyle tahfif ile "مُوهِنٌ كَيْدِ" kıraatini tercih ettiklerini ve her iki kıraatin de sahih ve fasih olduğunu beyan etmiştir.⁴³

râvisi olan Ebûbekir Şu'be bulunmaktadır. bk. Ebû Ca'fer, Nâfi', İbn Kesîr, Ebû Amr ve Hafis bu şekilde okumuşlardır. bk. Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn el-İsbahânî İbn Mihrân, *el-Mebsût f'l-kırâ'ât il-'aşr*, thk. Hamza Hâkimî (Beirut: Müessesetü 'Ulûmi'l-Kur'ân, 1408), 163; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/255.

⁴⁰ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 11/471-472.

⁴¹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 11/471-472.

⁴² el-Enfâl 8/18.

⁴³ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 13/54.

Görüldüğü üzere müfessir, kıraatleri naklederken kurrânın çoğunluğunun tercih ettiği kıraati şehir veya bölgelere nispet ederek, aynı bölgeden olup farklı kıraati tercih eden kıraat imamı veya râviyi ise ismen zikrettiği görülmektedir. Örneğin başlık altında verilmiş olan el-Enfâl Sûresi'ndeki ihtilaf ile alakalı son misalde müellif, Ehl-i Kûfe'nin kıraatini zikretmiş sonra yine Kûfe kurrâsından olup onlar gibi okumayan Âsım'ın ravisi Hafs'ın kelimeyi başka şekilde rivayet ettiğini nakletmiştir.

1.4. Mushaf'lara Atıfta Bulunması

Sözlükte “iki kapak arasında, yazılmış sahifeleri ihtiva eden ciltli kitap” mânasına gelen mushaf⁴⁴ ıstılahta, “Hz. Ebu Bekir döneminde derlenmiş âyet ve sûrelerin Hz. Osman zamanında bir araya toplanıp cilt haline getirilen; Fâtıha ile başlayıp Nâs Sûresi ile biten kitap” şeklinde tarif edilmiştir.⁴⁵ Hz. Ebû Bekir'in halifeliliği döneminde daha ziyade “suhuf” kelimesi, Kur'ân-ı Kerim cem' edildikten sonra ise ortak görüş olarak “mushaf” tabiri kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁶ Hz. Osman'ın halifeliliği döneminde büyük gayret gösterilip yazılan ve “Mesâhif-i Osmâniyye” ya da “Mesâhifü'l-emsâr” gibi isimlerle anılan bu mushaflar, kuvvetle muhtemel Mekke, Medine, Kûfe, Basra ve Şâm olmak üzere çeşitli şehirlere gönderilmiştir. Halife'nin kendisine ayırmış olduğu nüshaya ise “İmam mushaf” ismi kullanılmıştır.⁴⁷

Yukarıda anlatılanlar çerçevesinde Sa'lebî, tefsirinde bazı kıraat farklılıklarına atıfta bulunurken mushafa muvafakat edip etmediği hususunu dile getirmiş,⁴⁸ hatta uymadığı noktalarda birtakım eleştirilerde bulunup reddetme yoluna gitmiştir. Bununla beraber bazı zamanlarda ise “Falan mushafta/şu kimsenin mushafında şöyle yazmaktadır.” şeklinde ifadeler kullanmıştır. Bu çerçevede başta “İmam mushaf” ismiyle zikredilen Hz. Osman'a ait olan mushaf⁴⁹ olmak

⁴⁴ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, nşr. Abdullah Ali el-Kebîr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Daru Sadır, 1994), 9/41.

⁴⁵ Muhammed Recep Fürcânî, *Keyfe nete'eddeb me'a'l-Mushaf* (Kahire: Daru'l-İ'tisâm, 1978), 37-44.

⁴⁶ Buna göre Kur'ân metinleri bir araya toplandıktan sonra verilecek isimle alakalı sahabe arasında istişare edilmiş; bazıları tarafından “sifr” ismi teklif edilmiş, fakat bu isim Yahudiler tarafından da kullandığı için kabul görmemiş; Habeşistan civarında mushaf kelimesinin kullanımının yaygın olması üzerine toplanan sahifelere bu ismin verilmesi kararlaştırılmıştır. Bk. Makdisî, *Müşîdü'l-Vecîz*, 64; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/164, 184.

⁴⁷ Ebû Amr ed-Dânî, *el-Muknî' fi rasmî mesâhifi'l-emsâr*, thk. Muhammed Sâdik Gamhâvî (Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, t.s.), 2/5.

⁴⁸ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 2/438; 7/527.

⁴⁹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 2/460; 14/598; 15/195; 21/361; 26/472; 28/202.

üzere, Abdullah b. Mes'ûd,⁵⁰ Übey b. Ka'b,⁵¹ Âişe,⁵² İbn Abbâs⁵³ gibi sahâbeden önde gelenlerinin mushaflarına bazen de İslâm beldelerine gönderilen mushafıara⁵⁴ atıfta bulunmuştur. Buna ek olarak kimi zaman da ilgili kıraatin Hz. Osman zamanında ittifak ile çoğaltılıp gönderilen bahsi geçen mushafın hattına olan uyumuna dikkat çekmek için “المُصْحَفُ/mushaf” veya “رِسْمُ الْمُصْحَفِ/resmü'l-mushaf” ifadelerini kullanmıştır.⁵⁵

Sa'lebî'nin imam mushafa atıfta bulunduğu⁵⁶ kıraate el-Fâtiha Sûresi'nde geçen “الصِّرَاطُ”⁵⁷ kelimesi örnek olarak verilebilir. Buna göre o, “الصِّرَاطُ” lafzının aslen “س” ile “السِّرَاطُ” şeklinde olduğunu, fakat hem “imam mushafa” muvâfakaten hem de itbâk ve isti'lâ sıfatları cihetinden “ص” harfinin “ط” harfine yakın olması sebebiyle “الصِّرَاطُ” olarak okunduğunu ifade etmiştir.⁵⁸ Sa'lebî, mezkûr kelimenin her ne kadar beş vecihle okunduğunu ifade etmiş olsa da bunların arasından en sahih ve fasih olanın “ص” ile okunan vecih olduğunu söylemiş ve bu kıraatin Kureyş lehçesine ait olup “imam mushaf”ta

⁵⁰ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 3/339; 4/137; 5/80; 16/25; 17/445.

⁵¹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 3/341, 397; 4/33; 8/267; 10/28; 12/243.

⁵² Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 6/381; 22/308.

⁵³ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 23/420.

⁵⁴ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 18/546.

⁵⁵ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 4/250.

⁵⁶ Müfesirin “imam mushaf”tan bahsettiği diğer yerler için bk. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 22/459; 26/472; 28/202.

⁵⁷ Bu kelimeyi on dört kıraat imam ve râvilerinden Kunbül, Ruveys ve İbn Muhaysın aslı üzerine “س” ile “السِّرَاطُ”, Halef, Hallâd ve Mutavve'î “ص” harfini “ز”ye işmâm ederek, diğerleri ise mushafta yazdığı şekilde “ص” ile okumuşlardır. bk. İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a*, 105-107; Dimyâtî, *İthâf*, 1/365.

⁵⁸ Burada esasen anlatılmak istenen şudur: “ط” harfi kendisinde isti'lâ, itbak, cehr, “س” harfi ise istifâl, hems ve safir sıfatı bulunan harflerdir. Kelimenin aslı olan “الصِّرَاطُ” okunuşunda birbirlerine zıt sıfatlı olan bu iki harf bir araya gelmiştir. Bu durum neticesinde telaffuz esnasında dil ağız içinde zorlanmaktadır. Bu şekilde telaffuzda zorluk olan durumlarda Araplar tahfif ve dildeki selasetin (akıcılığın) sağlanması için kendisinden sonra (ق-غ-خ) veya “ط” bulunan “س” harfini “ص” harfine dönüştürürler. Bu hususiyet ile “ص” isti'lâ ve itbak sıfatları cihetinden “ط”, mahreç benzerliği ve safir sıfatı cihetinden ise “س” harfi ile insicam içerisinde olmaktadır. Bu sebeptendir ki “ط” harfiyle uyum içerisinde olması yönüyle en münasip olan harf “ص” harfidir. Detaylı bilgi için bk. Kisâî, *Me'âni'l-Kur'ân*, 60; İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a*, 107; Ebû Muhammed b. Hammuş b. Muhammed Mekî b. Ebî Tâlip, *el-Keşf 'an vücûhi'l-kırâati's-seb' ve 'ilelihâ ve hiccihâ*, thk. Muhyiddin Ramadân (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 1/34-35; Fârisî, *el-Hücce*, 1/49-50; İbnü'l-Enbârî, *el-Beyân*, 1/38; Ukberî, *et-Tibyân*, 1/8; Ukberî, *İmlâ*, 7; Ebû Hayyân, *Bahru'l-muhîd*, 1/143; Semîn el-Halebî, *Dürru'l-mesûn*, 1/64.

onların kimi zaman Arap lehçeleriyle olan irtibatına dikkat çekmiştir. Bu çerçevede bazen ilgili okuyuşla alakalı kabile ismini zikretmiş, bazen de herhangi bir isim vermeden nakil yaptığı kıraatin farklı lugat veyahut lehçe olduğunu dile getirmiştir. Müellifin eserini incelediğimizde daha önce bahsi geçen Arap lehçelerinin tümünün aksine diğerleri arasında ön plana çıkıp meşhur olanlarına temas ettiğini söyleyebiliriz. O, genel olarak tefsirinde başta Kureyş olmak üzere Hicaz, Temîm, Yemen, Necd, Hevâzîn, Huzeyl, Tihâme, Gatafân, Benî Hâris, Ammân, Esed ve Kays kabilelerinin isimlerini zikretmiş ve çoğu zaman bahsi geçen bu lehçeler arasında mâna değişikliğine sebep olan herhangi bir farklılık olmadığını beyan etmiştir.

Konuyla alakalı ilk örnek el-Enfâl Sûresi'nde bir,⁶⁴ er-Rûm Sûresi'nde⁶⁵ üç kez geçen "ضَعْفٌ" kelimesidir. Kıraat kaynaklarının ve Sa'lebî'nin belirttiğine göre el-Enfâl Sûresi'nde "ضعفاً" kelimesini mütevâtir kıraat imamlarından İbn Kesîr, Nâfi', Ebû Amr, İbn Âmir ve Kisâî "ض" harfinin zammesıyla "ضَعْفًا", Âsım, Hamza, ve Halef aynı harfin fethası ile "ضَعْفًا" şeklinde, Ebû Ca'fer ise bu formdan farklı cemi olarak "ضَعْفَاء" şeklinde okumuştur.⁶⁶ Er-Rûm Sûresi'nde üç kez geçen "ضعفاً" kelimesini ise yukarıda zikredilen kurrâya ek olarak Yahyâ b. Vessâb ve A'meş "ض" harfinin fethası ile "ضَعْفٌ" şeklinde okumuşlardır.⁶⁷ Ulemâdan bazıları bu ihtilafın "الْفَرْح" ve "الْقَرْح" kelimelerinde olduğu gibi iki farklı lugat olduğunu söylemiştir.⁶⁸ Bahsi geçen okuyuşların her ikisinin de Arap lugatında sülâsî masdar olarak yer aldığı; "ضَعْفٌ" formundaki okuyuşun Kureyşliler, "ضَعْفٌ" formundaki okuyuşun ise Temîmliler tarafından

عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْلَمُونَ "Anlayıp düşünesiniz diye onu Arapça Kur'ân olarak indirdik."; el-Ahkâf 46/12
وَهَذَا كِتَابٌ مُّصَدِّقٌ لِّسَانِ عَرَبِيًّا ...haksızları uyararak için ve iyi yolda olanlara müjde olarak Arap diliyle gelmiş bir kitaptır."

⁶⁴ أَلَنْ حَفَّتَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا ۖ فَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوا "الَّذِينَ يَخَفُونَ مِنْ ضَعْفٍ مِمَّنْ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَشَيْبَةً ۖ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَهُوَ الْعَلِيمُ الْقَدِيرُ" (Allah sizde bir zayıflık olduğunu bildi de şu andan itibaren yükünüzü hafifletti. Artık sizden sabırlı yüz kişi olursa Allah'ın izniyle iki yüz kişiyi yener, sizden bin kişi olursa iki bin kişiyi yener. Allah sabredenlerle beraberdir.) el-Enfâl 8/66.

⁶⁵ أَلَنْ حَفَّتَ اللَّهُ عَنْكُمْ مِنْ ضَعْفٍ مِمَّنْ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَشَيْبَةً ۖ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَهُوَ الْعَلِيمُ الْقَدِيرُ "Sizi güçsüz yaratan, güçsüzlüğün ardından kuvvet veren, kuvvetli halinizden sonra da güçsüz hale getiren ve yaşlandıran Allah'tır. O dilediğini yaratır. O hakkıyla bilendir, üstün kudret sahibidir.) er-Rûm 30/54.

⁶⁶ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-bevân*, 13/137; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/277; Fârisî, *el-Hücce*, 4/161.

⁶⁷ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 308-309; Mekkî b. Ebî Tâlip, *el-Keşf*, 1/495; Semîn el-Halebî, *Dürü'l-Mesûn*, 5/636; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/312, 386; Dimyâtî, *İthâf*, 2/83, 359-360.

⁶⁸ Abdurrahman b. Muhammed İbn Zencele, *Hüccetü'l-kırâât*, thk. Saîd el-Efgânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2014), 562.

kullanıldığı bilinmektedir.⁶⁹

Kıraat âlimleri er-Rûm Sûresi'nde yer alan ilgili kelimedeki kıraat ihtilafını zikrederken Kureyş ehli tarafından uygulanan "ضَعْف" formundaki kıraatin, özellikle Hz. Peygamber'in bizzat kullanmış olduğu lügat olması sebebiyle daha kuvvetli olduğunu zikretmişlerdir.⁷⁰ Hz. Peygamber'in söz konusu kelime ile ilgili kıraati hadis kitaplarında şu şekilde geçmektedir:

Bir gün Abdullah b. Ömer, Hz. Peygamber'e **اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَشِبْهَهُ** âyetini⁷¹ okumuş ve bu esnada âyetteki "ضَعْفٍ" kelimelerini "ض" harflerinin fethası ile telaffuz etmiştir. Bunun üzerine Allah Rasûlü (s.a.v.) o şekilde değil de "ض" harfinin zammesiyle "ضَعْفٍ" şeklinde okuması gerektiğini söylemiştir.⁷²

Yine ilgili âyeti Âsım el-Cahderî, er-Rûm Sûresi'ndeki ilgili âyeti **اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَشِبْهَهُ** şeklinde, mezkûr kelimelerin ilk ikisini "ض" harfinin zammesi, üçüncüsünü ise aynı harfin fethası ile okumuştur. Müellif, Cahderî'nin bu şekildeki okuyuşuyla hem Hz. Peygamber'in kıraati olan Kureyş, hem de Temîm lugatının⁷³ kıraatini cem'

⁶⁹ Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, 1/355; Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-Mesûn*, 5/637; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beÿân*, 2/178; Muhaysın, *el-Kırâât*, 1/230.

⁷⁰ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 508; Mekkî b. Ebî Tâlip, *el-Keşf*, 2/186; Ebû Amr ed-Dânî, *Kitabü't-teÿsîr fî'l-kırâati's-seba'*, thk. Otto Pretzl (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1984), 175; İbn Zencele, *Hüccetü'l-kırâât*, 562; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/345; Ebû'l-Bekâ Muhibbüddin Abdullah b. Hüseyin b. Abdullah Ukberî, *İmlâü mâ menne bihi'r-Rahmân min vücûhi'l-irrâb ve'l-kırâât fî cem'i'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1979), 2/1042; Ahmed b. Muhammed Dimyâtî, *İthâfû fudâilâi'l-beşer bi'l-kırâati'l-erbe'ate aşar*, thk. Şa'ban Muhammed İsmail (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1407), 2/354.

⁷¹ er-Rûm 30/54.

⁷² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/58; Ebû İsâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, ed. Ahmed Muhammed Şakir-Muhammed Fuâd Abdülbâki (Mısır: Şirketü mektebeti ve matbaati Mustafa el-Babî el-Halebî, 1975), Kırâât, 4.

⁷³ Hicâz bölgesi içerisinde yer alan Kureyş, Sakîf, Kinâne, Ensâr ve Huzeyl gibi yerleşik Arap kabileleri, bir kelimedeki yanyana gelen fetha-kesre ve fetha-zamme hareketinin telaffuzunda daha hafif olması sebebiyle fethaya, kesre ile zammeye ise daha ince olması sebebiyle çoğu zaman kesre harekete temayül etmişlerdir. Arap yarımadasının orta ve doğu bölgelerinde yaşayan bedevi kabilelerinden Temîm, Kays, Esed, Bekir ise kelimeleri telaffuz ederken daha sakîl olan zamme veya bazen de kesre hareketini kullanmışlardır. bk. Abduh Alî İbrâhîm Râcihi, *el-Lehecâtü'l-Arabiyye fî'l-Kırâati'l-Kur'âniyye* (Riyad: Mektebetü'l-maarif, 1999), 149-150.

etmeyi murat ettiğini ifade etmiştir.⁷⁴

Konuyla alakalı son örnek ise Âl-i İmrân Sûresi'ndeki “**إِنْ يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قَرْحٌ مِثْلَهُ**” âyetinde⁷⁵ iki defa geçen “**قَرْحٌ**” kelimesidir. Buna göre müellif A'meş, Şu'be, Hamza, Kisâî, ve Halef 'in “**ق**” harfinin zammesi ile “**قَرْحٌ**”, Muhammed b. Es-Sümejfâ'nın “**ق**” ve “**ر**” harflerini fethası ile masdar formunda “**قَرْحٌ**”, diğer kurrânın ise “**ق**” harfinin fethası ile “**قَرْحٌ**” şeklinde okuduğunu nakletmiştir.⁷⁶

Müfessir, kurrânın mezkûr kelimeyi nasıl okuduğunu aktardıktan sonra “**قَرْحٌ**” kıraatinin Abdullah b. Mes'ûd'un, “**قَرْحٌ**” kıraatinin ise Hz. Aişe'nin okuyuşu olup Hicaz ve Tihâme ehlinin lugatı olduğunu bildirmiştir.⁷⁷ Ebû Ubeyd ve Ebû Hâtim gibi bazı âlimler Kur'ân-ı Kerim'in Kureyş lehçesi üzerine nazil olması ve Hicaz ehlinin fethalı olan “**قَرْحٌ**” kıraatini benimsemesi sebebiyle, bu okuyuşu diğerinden üstün tutmuşlardır.⁷⁸

1.6. Kime Ait Olduğunu Bildirmeden Atıfta Bulunması

Sa'lebî, kıraatleri naklederken çoğu zaman yukarıda zikredildiği üzere kaynaklarını belirterek atıfta bulunmuştur. Bunun yanı sıra bazen de bu hususu müphem olarak, kıraatin kime ait olduğuna işaret etmeden meçhul sîga ile nakletmiştir. Sahih ya da şâz kıraat fark etmeksizin kimi zaman böyle bir usul takip eden müellif, bu tür durumlarda nadiren “**قَرَأَ**”⁷⁹, “**قَرَأَ**”⁸⁰ ifadelerini kullanmıştır. İlmî literatürde temrîz sigası olarak zikredilen bu meçhul ifadeler, nakledilen rivayetin sıhhat bakımından diğerleri kadar sağlam olmadığını; dolayısıyla bir ihtimal de olsa kendisinde zayıflık

⁷⁴ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 21/178; Hatîb, *Mu'cem*, 5/177.

⁷⁵ “**إِنْ يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قَرْحٌ مِثْلَهُ وَتِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ ۗ وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَيَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَدَاءَ ۗ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ**” (Eğer siz Uhud'da bir yara aldıysanız bilin ki o topluluk da benzeri bir yara almıştı. O günleri biz insanlar arasında döndürüp duruyoruz ki Allah gerçek mü'minleri ortaya çıkarsın ve uğruna şehitleri olsun diye. Allah, zalimleri sevmez.) Âl-i İmrân 3/140.

⁷⁶ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 9/288.

⁷⁷ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 9/288.

⁷⁸ Ebû Muhammed Abdülhak İbn Atıyye, *el-Muharrarü'l-vecîz fi tefsiri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422), 3/339.

⁷⁹ İlgili yerler için bk. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 14/157, 447; 16/423; 19/370; 22/68; 23/126

⁸⁰ İlgili yerler için bk. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 8/290; 9/318; 10/27, 545; 11/546; 14/323; 16/330; 17/10; 18/16; 20/232; 22/235; 25/237; 28/184.

olabileceğini ifade etmektedir.⁸¹ Fakat müfessirin eseri incelendiğinde, mütevâtir ve meşhur olan kıraatleri de temrîz siga ile nakletmesinden hareketle, onun kullanmış olduğu bu tür ifadelerin bir zayıflık alametinden ziyade ihtisar için olduğu söylenebilir.

Bununla beraber Sa'lebî, bir kelimedeki kıraat ihtilafını naklederken kıraat imam veya râvilerini zikrettikten sonra aynı kelime ile alakalı diğer okuyuşları çoğunlukla “قَرَأَ الْبَاقُونَ”⁸² ve “قِرَاءَةُ الْعَامَّةِ”,⁸³ bazı zamanlarda ise “وَقَرَأَ بَعْضُهُمْ”⁸⁴ ve “غَيْرُهُمْ”⁸⁵ ifadelerini kullanmaktadır. Dolayısıyla müfessir mâlum sîgada nakletmiş olduğu kıraatlerde bile kimi zaman kıraat imamlarının ismini tam olarak zikretmemiş kimi zaman da ilgili kıraatle alakalı kurrâdan birkaçına atıfta bulunmakla yetinmiştir. Bunun asıl sebebi Sa'lebî'nin her ne kadar ileri düzeyde kıraat birikimine sahip olsa da kıraatlere bir kıraat âliminden ziyade müfessir gibi yaklaşması; kıraatlerden istifade etmesinin temel amacının Arap diline ve tefsire katkıları çerçevesinde yararlanmasıdır. İşte bu nedenledir ki o şâz kıraatlerden oldukça fazla istifade etmiş, naklettiği kıraat vecihlerini kimin okuduğundan ziyade nasıl okunduğu hususuna ehemmiyet vererek nakletmiştir.

Sa'lebî, Âl-i İmrân sûresinde “قَاتِلْ”⁸⁶ âyetindeki “وَكَايِنٌ مِنْ نَبِيِّ قَاتِلٍ مَعَهُ رَبِّيُونَ كَثِيرٌ” fiilini İbn Kesîr, Nâfi', Ebû Amr ve Ya'kûb'un meçhul olarak “قَاتِلٌ” şeklinde okuduklarını ve bunun İbn Abbâs'ın kıraati olduğunu nakletmiştir. Müellif bu okuyuşu aktardıktan sonra “وَقَرَأَ الْبَاقُونَ” ifadesini kullanmış ve diğer kurrânın müfâale babından “قَاتِلٌ” formunda okuduklarını; aynı zamanda İbn Mes'ûd'un kıraatinin de bu şekilde olduğunu söylemiştir.⁸⁷ Kaynaklarda “قَاتِلٌ” şeklinde

⁸¹ Konu ile alakalı detaylı bilgi için bk. Erdinç Ahatlı, “Temrîz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011).

⁸² İlgili yerler için bk. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 3/9; 4/310, 506; 5/25, 37; 9/515; 10/32, 103; 11/477; 12/60, 470, 535; 13/32, 130; 16/234; 21/95, 145; 23/206, 231.

⁸³ İlgili yerler için bk. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 3/259, 348; 4/82, 437; 5/376; 7/133, 434; 8/235; 9/515; 10/10, 103; 18/356, 406; 20/464; 21/362.

⁸⁴ İlgili yerler için bk. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 10/39; 13/137; 14/435; 15/34, 478; 16/309; 17/328; 30/18.

⁸⁵ İlgili yerler için Bk. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 21/416; 22/90, 222; 23/268, 312; 27/337; 28/69, 263.

⁸⁶ “وَكَايِنٌ مِنْ نَبِيِّ قَاتِلٍ مَعَهُ رَبِّيُونَ كَثِيرٌ فَمَا وَهَنُوا لِمَا أَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَمَا ضَعُفُوا وَمَا اسْتَكَانُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ” (Nice peygamber vardır ki onunla birlikte birçok Allah erleri savaştılar. Allah yolunda başarılarına gelenlerden ötürü gevşemediler, yılmadılar, boyun eğmediler. Allah, sabredenleri sever.) Âl-i İmrân 3/146.

⁸⁷ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 217; İbn Zencele, *Hüccetü'l-kırâât*, 175; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*,

mâlum olarak okunduğu zaman âyet “Nice peygamberler vardır ki, beraberlerinde birçok topluluk bulunduğu bir halde savaştılar.” anlamına; “قتل” şeklinde meçhul olarak okunduğu zaman ise “Nice peygamberler vardır ki beraberindeki toplulukla birlikte öldürüldüler.” anlamına gelmektedir.⁸⁸

Sa'lebî, el-Ahzab sûresinde “وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ” âyetindeki⁸⁹ kıraat ihtilafını naklederken “وَقَرْنَ” fiilini Ebû Ca'fer, Şeybe ve Âsım'ın “ق” harfinin fethası, diğer kurrânın ise “وَقِرْنَ” şeklinde kesresiyle okuduklarını söylemiştir. Fiili “وَقَرْنَ” olarak okuyanlar “وَأَقْرُنَّ” (Evlerinize yerleşin; karar kılın.) mânasında okumuşlardır. Zira Arapların “قَرَرْتُ فِي الْمَكَانِ” ve “أَقْرُرُ قَرَارًا” gibi kullanımları mevcuttur. Dolayısıyla müfessir başka Arap lugatlarında bu tür kullanımların söz konusu olduğuna değinmiş ve fiilin nasıl bu forma girdiğini örneklerle izah etmiştir. Buna göre “قَرَرُ” kelimesinin ayne'l-fiilindeki “ر” harfi hazfolmuş, mahzûf olan bu harfin harekesi kendisinden önceki “ق” harfine geçmiştir. İbn Ebî Able, bahse konu olan fiili “قَرَرْتُ-أَقْرُرُ قَرَارًا” şeklinde telaffuz edenlerin lugatında kelimenin aslı üzerine “وَأَقْرُنَّ” olarak okumuştur. Sa'lebî, bu okuyuş ile alakalı her ne kadar Arapların ileri gelenleri bu kıraati kabul etmemiş olsa da Ebû Ubeyd'in “وَأَقْرُنَّ” kıraatini câiz görüp buna el-Vâkıa Sûresi'ndeki “فَطَلْتُمْ”⁹⁰ âyetini örnek olarak getirdiğini nakletmiştir. Müellif, “وَقِرْنَ” formunda okuyan diğer kurrânın fiili “أَلْقَرَارُ” masdarından türemiş emir olarak okuduklarını, yine Arapların “وَقِرْ فُلَانًا- قَرِّ وَقْرًا” şeklinde kullanımları olduğunu dile getirmiştir.⁹¹

Sonuç

Kıraat ilminde bir dönüm noktası olarak görülen İbn Mücâhid'in *Kitâbü's-seb'a* isimli eseriyle “yedi kıraat” ifadesi literatürde yerini almış, İbn Mihrân en-

9/317-318; Dimyâtî, *İthâf*, 1/489.

⁸⁸ Fârisî, *el-Hücce*, 3/84; İbn Zencele, *Hüccetü'l-kırâât*, 175-176; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1/359-360.

⁸⁹ “وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَىٰ وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِينَ الزَّكَاةَ وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا” (Evlerinizde oturun ve daha önce Câhiliye döneminde olduğu gibi açılıp saçılmayın, namazı güzelce kılın, zekâtı verin, Allah'a ve Resulüne itaat edin. Ey peygamber ailesi! Allah sizi sadece günah kirlerinden arındırmak ve sizi tertemiz yapmak istiyor.) el-Ahzab 33/33.

⁹⁰ “لَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَاهُ حُطَامًا فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ” (Dileseydik onu kuru bir çöpe çevirirdik de şaşırırsınız kalırdınız.) el-Vâkıa 56/65.

⁹¹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 21/416-417.

Nîsâbü'rî ise *el-Ğâye fi'l-kırâti'l-aşr* adlı eseriyle “kıraat-i ‘aşere” tasnifini ilk kez ortaya koymuştur. Bu bağlamda Sa‘lebî, tefsirini her ne kadar bu iki âlimden sonra kaleme almış olsa da kanaatimizce kıraatlerin “seb‘a” ya da “aşere” şeklinde henüz yaygınlık kazanmaması sebebiyle, kıraatleri zikrederken tasnif içeren bir ifade kullanma ihtiyacı hissetmemiştir.

Sa‘lebî, bazı müfessirlerin aksine, tefsirinde âyetlerdeki ihtilafları naklederken yalnızca mütevâtir kıraat imam ve ravileri değil, şâz kıraat imamları olarak bilinen İbn Muhaysın, Yezîdî, Hasan-ı Basrî ve A‘meş gibi isimleri; ayrıca sahabe, tâbiîn ve daha sonraki nesilden olan kurrânın okuyuşlarını da nakletmiştir. Bu bağlamda müfessirin şâz kıraatlere fazlaca yer vermesinin sebebi olarak özellikle sahabe ve tâbiîn kıraatlerinin âyetlerin izahlarına yaptıkları katkı gösterilebilir. Bununla beraber şâz da olsa bu kıraatlerin birebir sahih rivayetle aynı olması veya şekil yönüyle benzerlik göstermesi gibi sebeplerden dolayı mütevâtir okuyuşlara referans olarak getirilmiştir. Bahsedilen bu hususlardan dolayı Sa‘lebî sahabe ve tabiînden gelen rivâyetlere oldukça fazla önem vermiştir.

Müellif, kurrânın buldukları yerlere atfen Ehl-i Mekke, Ehl-i Medine, Ehl-i Basra, Ehl-i Kûfe, Ehl-i Şâm; kimi zaman Mekke ve Medine kurrâsı için Ehl-i Hicaz kimi zaman da Kûfe ve Basra kurrâsını kastederek Ehl-i Irak ifadelerini kullanmıştır. Yine başta “imam mushaf” ismiyle zikredilen Hz. Osman olmak üzere, Abdullah b. Mes‘ûd, Übey b. Ka‘b, Âişe, İbn Abbâs gibi sahabeden önde gelenlerin mushaflarına bazen de İslâm beldelerine gönderilen mushaflara atıfta bulunmuştur. Sa‘lebî, kimi zaman da kıraatlerin Arap lehçeleriyle olan irtibatına işaret etmiştir. Müfessirin Arap lehçelerinden başta Kureyş olmak üzere Hicaz, Temîm, Yemen, Necd, Hevâzîn, Huzeyl, Tihâme, Gatafân, Benî Hâris, Ammân, Esed ve Kays lehçelerinin isimlerini zikrettiğini söyleyebiliriz. Bununla beraber müfessir çoğu zaman bahsi geçen lehçeler arasında anlam cihetinden herhangi bir değişiklik olmadığını sık sık dile getirmiştir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. nşr. Ebû Hâcir Muhammed Saïd Besyûnî. Beyrut: y.y., 1405/1985.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirin. 2 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.
- Birişik, Abdülhamit. “Kıraat”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 25/425-432. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Celâleddin es-Süyûtî. *el-İtkân fi ‘Ulûmi'l-Kur‘ân*. thk. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim. Mısır: el-Hey‘etü'l Mısıriyye, 1974.
- Dânî, Ebû Amr. *el-Muknî’ fi rasmî mesâhifi'l-emsâr*. thk. Muhammed Sâdik Gamhâvî. Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, t.s.

- Dânî, *Kitabü't-teysîr fi'l-kıraâtî's-seba'*. thk. Otto Pretzl. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1984.
- Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed. *İthâfû fudâlâi'l-beşer bi'l-kırââtî'l-erbe'ate aşar*. thk. Şa'ban Muhammed İsmail. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1407.
- Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Halîl b. Ebû Bekir el-Halebî, İbnü'l-Kabâkîbî. *İzahü'r-rumûz ve miftahü'l-künûz*. thk. Ahmed Halit Şükri. Dâru Ammar, ts.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *Bahru'l-muhîr fi't-tefsîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999.
- Ednevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtu'l-Müfessirîn*. thk. Süleymân b. Sâlih el-Hazfî. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1997.
- Enîs, İbrahîm. *fi'l-Lehecâti'l-Arabiyye*. Kahire: Mektebetü'l-Enclû el-Mısıriyye, 1974.
- Erdoğan Ahatlı. "Temrîz". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 40/433-434. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011).
- Fârisî, Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr. *el-Hüccetü li'l-kurrâi's-seb'a*. thk. Bedruddîn Kahvecî, v.dğr. Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1407.
- Fârisî, Ebu'l-Hasan Abdulgafir b. İsmail Abdulğafir. *el-Muntehab mine's-Siyâk*. thk. Muhammed Ahmed Abdulazîz. Beyrut: Dâr-u Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1989.
- Fürcânî, Muhammed Recep. *Keyfe nete'eddeb me'a'l-Mushaf*. Kahire: Daru'l-İ'tisâm, 2., 1978.
- Hanay, Necattin. Kur'ân Tefsirinde Kıraat Farklılıklarının Rolü: Zeccâc Ve Taberî Örneği. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Hatîb, Abdüllatif. *Mu'cemü'l-Kırâât*. Dimaşk: Dâru Sa'deddîn, 2000.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak. *el-Muharrarü'l-vecîz fi tefsiri'l-kitâbi'l-azîz*. thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Ebû Dâvûd. *Kitâbü'l-Mesâhif*. ed. A. Jeffery. Kahire, 1355.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed. *el-Hüccetü fi'l-kırâ'âtî's-seb'*. Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1979.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân*. thk. İhsan Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1994.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik. *es-Siretü'n-nebeviyyet*. thk. Mustafa Sekkâ-İbrâhim Ebyârî- Abdülhâfîz Şelebî. Beyrut: Daru İhyâi't-türâsü'l-Arabiyye, 1971.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 21 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1990.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. nşr. Abdullah Ali el-Kebîr. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Daru Sadır, 1994.
- İbn Mihrân, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn el-İsbahânî. *el-Mebsût fi'l-kırâ'âtî'l-aşr*. thk. Hamza Hâkîmî. Beyrut: Müessesetü 'Ulûmi'l-Kur'ân, 3. Basım, 1408.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr b. Ahmed b. Mûsâ. *Kitâbü's-Seb'a fi'l-Kırâat*. thk. Şevki Dayf. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1972.
- İbn Zencele, Abdurrahman b. Muhammed. *Hüccetü'l-kırâât*. thk. Saîd el-Efgânî.

Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2014.

İbnü'l-İmâd, Ebu'l-Felah. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Mahmûd el-Arnaûd. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986.

İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsüddin. *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*. 4 Cilt. Kahire: Daru'l-Lü'lüe, 2017.

İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-kırâati'l-aşr*. thk. Zekeriyya Umayrât. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.

İbnü'l-Cezerî, *Tayyibeti'n-Neşr fî'l-kırâati'l-aşr*. Mısır, 3.

İbnü'l-Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâleddin Abdurrahman b. Muhammed. el-Beyân fî Ğarîbi *İ'râbi'l-Kur'ân*. thk. Tâhâ Abdül'l-Hamîd. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme, 1980.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *el-Lubâb fî tehzîbi'l-ensâb*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, ts.

Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. thk. Şerafettin Yaltkaya - Rifat Bilge. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1941.

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemu musannifi'l-kütübî'l-Arabiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1993.

Kerîm, Muhammed Riyâd. *el-Müktedâb fî lehecâti'l-Arap*. Tanta, 1996.

Kirmânî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr. *Şevâzzü'l-Kırâât*. thk. Şimrân el-Acelî. Beyrut: Müessesetü'l-Belâğ, ts.

Kisâi, Ebü'l-Hasan Ali b. Hamza b. Abdullah. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. İsâ Şehhâte. Kahire: Dâru Kabbâ, 1998.

Makdisî, Ebü Şâme. *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ ulûmi teteallaku bi'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Tayyar Altıkulaç. Beyrut: Dâru Sâdir, 1975.

Mekkî b. Ebî Tâlip, Ebü Muhammed b. Hammuş b. Muhammed. *el-Keşf 'an Vücûhi'l-Kırâati's-Seb' ve 'İlelihâ ve Hicecihâ*. thk. Muhyiddîn Ramadân. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.

Muhaysın, Muhammed Sâlim. *el-Kırâât ve eseruhâ fî ulûmi'l-Arabiyye*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Eseriyye, 1984.

Nehhâs, Ebü Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil el-Murâdî el-Mısrî. *İ'râbü'l-Kur'ân*. ed. Halid Ulyâ. Beyrut: Dâru'l-Mâriفة, 2008.

Râcihî, Abduh Alî İbrâhîm. *el-Lehecâtü'l-Arabiyye fî'l-Kırâati'l-Kur'âniyye*. Riyad: Mektebetü'l-maarif, 1999.

Sa'lebî, Ebü İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'ân*. thk. Hâlid b Ali el-Ğâmidî v. dğr. 33 Cilt. Cidde: Daru't-Tefsir, 2015.

Sem'ani, Ebü Sa'd Abdülkerim b Muhammed b Mansur el-Mervezi. *el-Ensâb*. thk. Abdullah Ömer el-, Bârûdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cinân, 1988.

Semîn el-Halebî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrahim. *ed-Dürü'l-Mesûn fî 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*. thk. Ahmed Muhammed el-. Dimâşk: Dâru'l-Kalem, 1986.

Süyûtî, Celâleddin. *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. M. Ebu'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Mısır:

el-Hey'etü'l Mısıriyye, 1974.

Süyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*. thk. Ali Muhammed U'mer,. Mektebetu Vehbe, 1976.

Tirmizî, Ebû İsa. *Sünenü't-Tirmizî*. ed. Ahmed Muhammed Şakir - Muhammed Fuâd Abdülbâki. Mısır: Şirketü mektebeti ve matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975.

Ukberî, Ebü'l-Bekâ Muhibbüddin Abdullah b. Hüseyin b. Abdullah. *et-Tibyân fi İ'râbi'l-Kur'ân*. thk. Ali Muhammed Bicâvî. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1987.

Ukberî, *İmlâü mâ Menne bihi'r-Rahmân min Vücûhi'l-İ'râb ve'l-Kırâât fi Cemâ'i'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1979.

Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh. *Mu'cemu'l-Udebâ*. Beyrut: Müessesetü'l-Meârif, 1999.

Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Hadîs, ts.

Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

